

I OSA. JÄTKUSUUTLIKKUSE KONTSEPTSIOONI RAKENDAMINE RIIGI REGIONAALSE ARENGU KUJUNDAMISEL JA HINDAMISEL

I PEATÜKK. JÄTKUSUUTLIKKUSE KONTSEPTSIOONI TEOREETILISED JA METODOLOOGILISED ALUSED

Janno Reiljan

Sissejuhatus

Maaailma ja ühiskonnaelu teadusliku tunnetamise käigus jõutakse aegajalt olukorrani, kus kuhjunud uute teadmiste ja probleemide üldistamiseks on mõttekas minna üle uuele paradigmat. Sellise uue paradigma loomise katsetes on viimasel aastakümnel üheks keskseks märksõnaks kujunenud jätkusuutlikkus¹. Jätkusuutlikkuse mõiste on arenguga seoses leidnud aktiivset kasutamist kavandatava tegevuse soovitud perspektiivse eesmärgi, looduse või ühiskonna seisundi ühe tähtsama iseloomustajana. Jätkusuutlikkus tähistab olukorda, milles soovitud nähtusele on tagatud sisemine tugevnemine ja positsioonide paranemine konkurentide suhtes (jätkusuutlik areng) või vähemalt pikemaajaline kestmine (stabiilsus). Uues paradigmas väljendub soov tasakaalustada omavahel stabiilsus (kindlustunnet sisendav püsimine) ja areng (uue poole pürgiv muu-

¹ Eestis ei ole terminis veel lõplikult kokku lepitud. *Sustainability* vastena pakutakse "jätkusuutlikkuse" kõrval ka terminit "säätsev", seda eelkõige ökoloogiliste käsitlustega seotud teadlaste poolt (vt. Eesti 21. sajandil ... 1999). Käesolevas raamatus kasutatakse järjekindlalt terminit "jätkusuutlikkus", mis tundub kogu ühiskonna arenguprobleemide lahendusteede iseloomustamiseks enam sobivat.

tumine). Jätkusuutlikkuse mõiste väljendab ka usku tuleviku suhtes, kus arengu käigus loodetakse nähtuse mittesoovitavate omaduste kadumist ja soovitavate omaduste tugevnemist või säilimist. Seega esitatakse jätkusuutlikkust sageli kui subjekti huvitava nähtuse positiivse arengu koondportreed.

Loomulikult omistatakse sellisele üldistatult ja avaralt käsitletavale märksõnale nagu seda on jätkusuutlikkus, aga ühtlasi ka selle märksõnaga seotud paradigmale erinevates valdkondades erinev konkreetne sisu. Taylor (2002) märgib oma ülevaates, et erinevad autorid on esitanud enam kui 70 jätkusuutlikkuse määratlust. Teiste (Moffatt jt 2001:4) hinnangul on neid määratlusi koguni üle 100. See on mõistetav, sest ei ole olemas ega saagi olla „positiivse arengu“ ühest ja „õiget“, kõiki subjekte igal ajal ning igas olukorras rahuldavat määratlust. Jätkusuutlikkuse määratluste mitmekesisus ja koguni vastuolulisus tuleneb otseselt arenguprotsessi vastuolulisusest.

Vastuoludele ei paku lahendust ka lähtumine „lihtsast ideoloogilisest põhimõttest: areng on vahend inimeste elu parandamiseks. Inimestest endist sõltub, kuidas nad määratlevad iseenda jaoks parema elu, eesmärksüsteemi prioriteetid ja nende saavutamise vahendid.“ (Soubotina 2004: 2). Erinevad vaated arengule tulenevad erinevate subjektide lähteolukorra ja käsutatavate vahendite erinevusest, aga samuti subjektiivsete väärtushinnangute lahknevusest. Objektiivsetest põhjustest tulenevate ideederohkusele toetudes tuleb igas valdkonnas välja töötada oma spetsiifiline lähenemine arengu jätkusuutlikkuse analüüsile.

Jätkusuutliku arengu kontseptsioon pole veel selgelt välja kujunenud (vt ülevaateartiklid Moffatt jt 2001: 1–15; Pezzey jt 2002; Taylor 2002; Tafel 2003). Veelgi enam, rahvusvaheliste organisatsioonide tegevust uurides on jõutud järeldusele, et jätkusuutliku arengu eesmärkide ja programmide innovaativsus kaldub olema pigem terminoloogilist kui kontseptuaalset laadi (Barrachlough 2001: IV). See tähendab, et mingi konkreetse valdkonna arengu jätkusuutlikkuse analüüsimiseks, hindamiseks ja juhtimiseks ei ole veel olemas üldtunnustatud eeldusi, metodoloogiat ja näitajaid. Need tuleb igal konkreetsel juhul välja töötada, arvestades teistes valdkondades jätkusuutlikkuse käsitlemisel saadud teoreetilisi ja praktilisi kogemusi.

Vastavalt kogumiku käesoleva osa eesmärgile – käsitleda jätkusuutlikkuse aspektist riigi regionaalset arengut – on esimese peatüki eesmär-

giks luua teoreetiline raamistik arengu jätkusuutlikkuse analüüsimiseks, lähtudes arengu taset ja dünaamikat iseloomustavatest sotsiaalmajanduslikest näitajatest. Eesmärgist lähtuvalt on ülesandeks seatud käsitleda jätkusuutlikkuse kvalitatiivse määratlemisega seotud probleeme, kontseptsiooni ühendamise võimalusi arengu hindamise metodoloogiliste alustega ning jätkusuutlikkust hindava subjekti olemusega. Peatükk algab jätkusuutlikkuse mõiste piiritlemisega, millele järgneb jätkusuutlikkuse olemuse analüüs. Kolmas alapunkt toob esile arengu jätkusuutlikkust tagavale otsustusprotsessile esitatavad nõuded ja käsitleb seejärel jätkusuutlikkust konkurentsitingimustes. Peatüki lõpus vaadeldakse üht huvitavat katset töötada välja alternatiivne lähenemisviis, eesmärgiga leida teed arengu jätkusuutmatusest pääsemiseks.

1.1. Jätkusuutlikkuse määratlemine

Jätkusuutlikkuse mõiste kerkis esile seoses ühiskonna (eelkõige majanduse) ekstensiivsest arengust ja pillavast tarbimisest tulenevate ökoloogiliste probleemide teravnemisega, mis seab üha enam ohtu looduskeskkonna võime taluda inimtegevuse tulemusena tekkinud koormust. Looduskeskkonna jätkusuutlikkuse ohustajana toodi välja eelkõige ressursside üleekspluateerimisest ja raiskamisest tulenev kiire ammendumine, elukeskkonna halvenemine seoses looduse absorbeerimisvõimet ületava saasteainete emissiooniga, inimtegevusest tulenevad kliimamuutused ning loodusliku mitmekesisuse vähenemine taime- ja loomaliikide hävimise tõttu. Maailma jätkusuutlikkuse ökoloogiliste probleemide üldistamisel on rahvusvaheliselt kõige enam tööd tehtud ja konventsioonide sõlmimise näol suuremaid tulemusi saavutatud (vt. näiteks NGLS Handbook ... 2000: 341–364). Jätkusuutlikkuse mõistega tähistati algul seetõttu sisuliselt ökoloogiliste koosluste võimalikult pikaajalist kestmisvõimet, nende säilitamist järgmistele põlvkondadele teadliku organiseeritud sihipärase ennetus- ja kaitsetegevuse abil. Ökoloogilised probleemid tingivad inimese ja looduse suhete ümberhindamise vajaduse, mille tulemusena kujundatavat uut lähenemisviisi esitatakse jätkusuutlikkuse kontseptsioonina.

Analoogselt ökoloogilistele kooslustele nõrgenevad ja kaovad leviala avatuse suurenemise (näiteks globaliseerumise) tingimustes inimtegevuse tagajärjel ka paljud varem suhtelises isolatsioonis arenenud sotsiaalsed, kultuurilised, poliitilised ja majanduslikud kooslused. Positiivseks

tunnistatud muutuste kõrval ilmnevad ühiskonna arengus ka nähtused ja tendentsid, mida käsitletakse ühiskonda kahjustavatena. Inimkond ei käi hoolimatult ümber mitte ainult loodusega, vaid ka enda poolt loodud sotsiaalsete, kultuuriliste ja muude väärtustega. Uue otsimise ja loomise käigus sageli ilmnev hoolimatu suhtumine vanadesse väärtustesse, samuti nagu traditsionaalse eelistamine kõigele uuele kahjustab lõppkokkuvõttes inimeste (ühiskonna) arenguvõimalusi. Ka kultuuris, sotsiaalsfääris, poliitikas ja majanduses ilmneb üha teravamalt inimese ja tema elukeskkonna suhete ümberhindamise vajadus. Seetõttu on mõistetav jätkusuutlikkuse paradigma suhteliselt kiire kasutuselevõtt väga erinevate valdkondade arengukäsitlustes.

Jätkusuutlikkuse mõiste populaarsus võib tuleneda ka inimeste vastureaktsioonist üha kiirenevale elutempole, inimeste ümber toimuvate kiirete muutuste tulvale. Kiirete muutuste tingimustes tundub ühiskonnas tugevnevat soov näha enda ümber midagi püsivat, mis aitaks inimesel ennast kindlamalt määratlada nii kohas (kõigis ühiskonna allsüsteemides) kui ka ajas (lühemas ja pikemas perspektiivis).

Koosluste või nähtuste jätkusuutlikkusele võib läheneda positivistlikult, iseloomustades objektiivsete näitajate alusel selle tugevnemist või hääbumist, aga samuti muutusi esilekutsuvaid tegureid. Positivistlik lähenemine jätkusuutlikkusele ei paku ühiskonna ja looduse teadusliku tunnetamise senise protsessiga võrreldes midagi uut. Nähtuse või koosluse jätkusuutlikkus või mittejätkusuutlikkus on määratud uurimisobjekti ja seda mõjutava keskkonna olemist, muutumist ja suhteid iseloomustavate objektiivsete seaduste ja seaduspärasustega, mille üha parem tundmaõppimine on inimtegevuse edukuse üks tähtsamaid eeldusi. Uue paradigma kasutuselevõtt teadusliku tunnetusprotsessi süvendamise või süstematiseerimise tähistamisel ei oleks ilmselt otstarbekas, sest tekitaks ainult terminoloogilise segaduse ilma tunnetusvõimalusi avardamata.

Jätkusuutlikkuse mõiste kasutuselevõtul on mõtte ainult seoses inimeste teadliku normatiivse tegevusega mingi koosluse arengu kavandamisel ja suunamisel. Inimene mitte ainult ei kohane keskkonnaga, vaid üritab eksistentsi kindlustamiseks ja tugevdamiseks oma teadliku sihipärase tegevusega ennast ja keskkonda muuta. Arengu jätkusuutlikkuse (mittejätkusuutlikkuse) tunnetamine tähendab sisuliselt nende muutustele mingi subjekti seisukohalt väärtushinnangu andmist. Sellise lähenemisviisi korral liitub arengu jätkusuutlikkuse mõiste demokraatia, vabaduse ja

sotsiaalse õigluse mõistete ritta (The politics of sustainable ... 1997: 7). Arengu jätkusuutlikkuse tagamine tähendab elu kaitsmist, mis eeldab austust elu vastu, õiglust (sealhulgas majanduskorras), tolerantsust ja tõearmastust, võrdsust (On the Way ... 1997: 20).

Väärtushinnangud muudavad jätkusuutlikkuse mõiste subjektiivseks. Barry ja Baxteri (2004: 3) arvates ongi jätkusuutlikkuse käsitlus mitte materiaalne, vaid hingeline lähenemine arenguprobleemidele. Veelgi enam, maailma jätkusuutlikkuse käsitlust tuleks nende hinnangul pidada pigem religioosseks kui teaduslikuks lähenemisviisiks. See mõttearendus tähendaks aga sisuliselt antropotsentrismi tugevnemist jätkusuutlikkuse käsitluses, sest erinevalt hingelisusest on religioossust raske omistada väljaspool inimest olevatele looduslikele kooslustele. Ökotsentristliku käsitluse seostamise katseid religiooni ja filosoofiaga käsitleb Sessions (1995: 156–157).

Arenguga seostatult muutub jätkusuutlikkuse mõiste suhteliseks². Koosluse kvaliteedi (olemuse) püsimise ja uueks kvaliteediks ülemineku (arengu) piirid on ähmased. Eksisteerivate koosluste kadumine annab võimaluse ja rajab tee uute koosluste tekkeks. Enamasti poleks ilma vana kadumise uue tekkimine üldse võimalik. Areng tähendab eksisteerivate koosluste muutuste (kadumiste-tekkimiste) pidevat jada. Mida kiirem areng, seda enam ohustub eksisteerivate koosluste inimest huvitavate omaduste püsijäämine. Staatiliselt käsitletuna on ühe konkreetse koosluse areng jätkusuutlikkuse otseseks vastandiks – muutumine tähendab teatud omaduste või komponentide kadumist. Dünaamilisest vaatenurgast võib aga areng olla jätkusuutlikkuse aluseks – uute tingimustega muutunud vormis kohandumine tagab koosluse olemuse säilimise. Jätkusuutlikkust ongi mõtet käsitleda ainult dünaamilisest aspektist, sest koosluse püsimist iseloomustatakse või hinnatakse muutuvast taustsüsteemis (ajas). Käesoleva töö autori seisukohalt tähistab jätkusuutlikkus (jätkusuutlik areng) mingi koosluse tuleviku seisukohalt positiivseid

² Siinkohal ei vaadelda arengu jätkusuutlikkust konkreetse aspektiga seostatult, milles kitsa käsitluse kohaselt mõistetakse inimese ökoloogilise elukeskkonna kvaliteedi säilimist (paranemist) ja laia käsitluse kohaselt lisanduvad tervise, hariduse ja sotsiaalse heaolu parandamise sooviga seotud probleemid (The politics of sustainable ... 1997: 6).

muutusi, mis tagavad vaatlusaluse koosluse pikaajalise püsijäämise (tugevnemise)³.

Mingi koosluse eksistentsi kestvust määravad (kindlustavad või ohustavad) muutused võivad olla sisemised, aga ka välistest teguritest (ümbrisevas keskkonnas toimuvatest muutustest) tulenevad. Sellest tulenevalt on jätkusuutlikkuse teadlikuks kujundamiseks strateegiate väljatöötamise seisukohalt otstarbekas eraldi käsitleda ka koosluse sisemist ja välist jätkusuutlikkust. Sisemine (väline) jätkusuutlik areng tähistab vaatlusaluses koosluses (vaatlusalust kooslust mõjutavas keskkonnas) toimuvaid muutusi, mis kindlustavad selle koosluse pikaajalise eksistentsi stabiilsel tasemel või tugevnemise.

1.2. Jätkusuutlikkuse olemuse analüüs

Küsimus arengu jätkusuutlikkusele hinnangut andvast subjektist on kahtlemata intellektuaalselt huvitav. Loomade-lindude hingestamise juurest jõutakse seejuures mõnikord koguni ka puudele ja kividele hingelisuse omistamiseni. Looduslike koosluste hingelisus ja nende väärtushinnangutega seonduv on arengu jätkusuutlikkuse paradigma seisukohalt siiski pseudoprobleemid. Lähtugem lihtsalt metodoloogilisest printsiibist, et iga subjekt annab toimunud, toimuvatele ja oodatavatele muutustele oma väärtushinnangu ja toimib oma olemise jätkusuutlikkuse kindlustamiseks võimaluste piires vastavalt sellele hinnangule. Seejuures pole tähtsust sellel, kas inimene reserveerib hingelisuse (hingestatuse) ainult endale ja jätab loodusele pelga tundetu vahendi osa (Tüür 2000: 13) või usub inimene ka kivi, puu ja looma hingelisesse. Iga subjekt hindab arengut ja selle jätkusuutlikkust oma huvidest lähtudes vastavalt oma teadmistele ja „eetilisusele“ ning toimib arengu jätkusuutlikkuse

³ Mõnikord tekitab terminoloogilist segadust asjaolu, et vaadeldavaks nähtuseks pole mingi ühiskondlik kooslus, vaid selle koosluse muutus. Näiteks räägitakse poliitikas SKP pidevast kasvust kui „majandusarengu jätkusuutlikkusest“. Defineerides uurimisobjektina mingi nähtuse kindlasuunalise muutuse (näiteks SKP kasvu) ja uurides selle jätkusuutlikkust (kestvust vastandina SKP languse võimalusele) jäädakse teadusliku terminoloogia piiresse. SKP kasv tähendab majanduse arengut aga ainult juhul, kui see saavutati majanduse tulevikuväljavaateid kindlustaval viisil. Majanduse tugevnemisega (st. jätkusuutliku arenguga) aga SKP kasvu samastada ei saa. Näiteks töötab majanduse jätkusuutlikkusele vastu SKP kasv, mis saavutatakse ressursse raiskaval või keskkonda ohustaval teel.

kindlustamisel vastavalt oma võimalustele. Mingile subjektile hingelisu-
se omistamine ei tähenda ju sugugi sellesse subjekti hästi suhtumist või
selle head kohtlemist. Seda tõestab kõige paremini inimeste tegevus üks-
teise suhtes oma huvide esindamisel ja kaitsmisel, mis ulatub vastastiku-
se ahistamise, ründamise ja koguni hävitamiseni. Suhete korraldamisel
teiste subjektidega ei juhi ju inimest mitte niivõrd suhtluspartnerile an-
tav väärtushinnang, kuivõrd hinnang neist suhetest tulenevatele (ooda-
tavatele) kasudele-kahjudele kõige laiemas mõttes.

Metodoloogiliselt pole alust eeldada, et mis tahes subjekti hinnang teiste
koosluste arengu jätkusuutlikkusele ja sellest tulenev tegutsemine kuju-
neksid ülaltoodust erineval alusel. Puudele, seentele-marjadele ja jahi-
loomadele hingestatuse omistamine ei ole küll hädavajalik eeldus sääst-
likkuse põhimõttest lähtumisele metsatööstust või jahipidamist korralda-
des. Looduse toimimist ei määra üldjuhul sellised väärtushinnangud na-
gu õigus ja õiglus – need on inimühiskonna loominguks. Isegi kui jäta-
me subjekti seisusest ilma kõik inimesest väljaspool oleva (st inimene
arvestab inimvälise maailmaga suhtlemisel ainult oma huve), on jätku-
suutliku arengu kontseptsioon subjektiivsuse tõttu sisemiselt
vastuoluline.

Järgnevalt vaadeldakse subjektiivsust seoses jätkusuutlikkuse käsitluste
kahe suunaga, mille vahel võib jagada kõik mõiste senise defineerimise
katsed – “range” ja “pehmea” (Taylor 2002: 2; Bartelmus 2000: 360;
Barry, Baxter 2004: 2; Williams, Millington 200X: 4):

- Jätkusuutlikkuse üldine tagamine “ranges” mõttes tähendab teadliku
sihikindla tegevusega kaitsta või toetada kõigi eksisteerivate kooslus-
te võimalikult pikaajalist kestmist. Selline muutuste minimeerimisele
suunatud tegutsemisviis tooks sisuliselt kaasa arengu peatumise, sest
kõige eksisteeriva säili(ta)misel pole piisavalt ruumi ega ressursi
uue tekkeks. Seega on jätkusuutlikkuse “range” määratlus vastuolus
vajadusega saavutada murrangulisi muutusi inimeste elatustaseme
tõstmisel, nende majandusliku ja sotsiaalse olukorra parandamisel.
Selline dogmaatiline, arenguvajadustega vastuolus olev lähenemine
jätkusuutlikkusele ei leia üldiselt aktsepteerimist.
- Probleemid tekivad ka teatud väljavalitud koosluste suhtes “range”
jätkusuutlikkuse põhimõtte rakendamisel. Kes ja millest lähtudes
peaks säilitatavad või toetatavad kooslused välja valima? Iga valik

mõjutab erinevate ühiskondlike subjektide heaolu erinevalt, mistõttu ka suhtumine valikusse on enamasti lahknev ja sageli koguni vastandlik. Pealegi tähendab “range” jätkusuutlikkuse nõude valikuline rakendamine sisuliselt üleminekut “pehmele” jätkusuutlikkuse käsitlusele, sest ka viimane nõuab koosluste säilitamist niikaua, kuni nende kasutamisest ei teki ühiskonnale kasu.

- Jätkusuutlikkuse “pehme” käsitluse kohaselt võib küll aktsepteerida ühtede koosluste kadumist, aga ainult juhul, kui nende asemele tekivad või loodavad kooslused suurendavad ühiskonna heaolu. Heaolu pole aga üheselt mõistetav ja mõõdetav nähtus. Isegi heaolu ühe kitsa aspekti – majandusliku rikkuse – hindamine on keeruline, sest paljudel kooslustel puudub majanduslik ühismõõde (näiteks turuhind). Veelgi keerulisemaks muutub arengu jätkusuutlikkuse hindamine juhul, kui heaolu käsitletakse majanduslikust rikkusest laiemalt, hõlmates looduslikud, sotsiaalsed, kultuurilised ja poliitilised elukeskkonna aspektid, aga ka näiteks inimeste rahulolu oma elu-olu ja ühiskondliku positsiooniga. Isegi kui eeldada üldise heaolu kvalitatiiivse määratlemise võimalikkust ja selle kvantitatiivse mõõtmise meetodi olemasolu, siis jõutakse ikkagi tagasi subjektide huvide erinevusest tulenevate probleemide juurde. Üksikute subjektide erihuvid ja neid kaitsev eraõigus ei tunnista mingit neist kõrgemal seisvat, kogu inimkonda hõlmavat üldise heaolu suurendamise põhimõtet. Kõigi subjektide heaolu ühendavat või üldistavat ühiskondlikku heaolu ei ole objektiivselt võimalik määratleda, sest ühiskond koosnebki samadest vastandlike huvidega subjektidest.

Seega väljendavad jätkusuutlikkuse käsitlused senini eelkõige nende esindajate muret looduskeskonnas või ühiskonnas toimuvate (väär)arengute pärast ja head tahet arvatavalt negatiivsed muutused edaspidi ära hoida. Paraku näevad eri subjektid nii probleeme kui ka võimalikke arenguvariante oma huvidest või väärtushinnangutest tulenevalt erinevatena. Seetõttu on mõistetav, miks omistatakse jätkusuutlikkuse mõistele kasutusvaldkonnast ja üldistusastmest olenevalt, aga ka käsitleva subjekti lähenemisviisist tulenevalt väga erinevaid tähendusi. Mingit ühte õiget või ühtset ja terviklikku jätkusuutlikkuse hinnangut ei saagi subjektide huvide ja väärtushinnangute lahknevuse tõttu tekkida. Küll aga on mõttekas töötada arengu jätkusuutlikkuse analüüsi ja hindamise metodoloogiliste aluste täiustamise ja ühtlustamise nimel.

Põhjendamatu on vastandada nn. domineerivale ühiskonnakesksele paradigmat (*dominating social paradigm – DSP*) uut (loodus)keskkondlikku paradigmat (*new environmental paradigm – NEP*) (vt. Tafel 2003: 149)⁴. Looduskeskkonna suhtes hoolimatu onmõtteviis, mis ühekülselt majanduslikule kasule orienteerituna taotleb tootmise ja tarbimise mahu pidevat kasvatamist. Jätkusuutliku arengu kontseptsioonides ei samastata majanduskasvu enam ühiskonna arenguga, mida varem peeti loomulikuks (Becker jt 1997: 10).

Tõhusat terviksüsteemi, mis säästaks looduskeskkonda liigselt koormavast mõttetust tarbimisest või ka ainult tarbimiseleõhutavast reklaamist pole aga seni välja töötatud, selle poole veel sisuliselt ei püüeldagi. Raskused Kyoto protokollitratifitseerimisel, rahvuslike jäätmeäitlusseaduste vastuvõtmisel ja „ökomaksude“ kehtestamisel näitavad majandusringkondade huvide jätkuvat domineerimist maailma arengukäsitlustes. Majandusringkondade huvid ei domineeri aga mitte ainult looduskeskkonna, vaid ka sotsiaalsfääri, kultuurikeskkonna ja poliitikaelu suhtes. Hoolimata majanduskasvust tõid nn „arengukümnendid“ maailmas kaasa ülemaailmse võlakriisi, süveneva vaesuse, kontrollimatu elanikkonna kasvu ja keskkonnaprobleemid (On the Way ... 1997: 25).

Ülaltoodust lähtuvalt ei ole probleemiks nn antropotsentristliku maailmavaate valitsemine (Deep Ecology ... 1995: X) ning arengu jätkusuutlikkuse tagamisel ei seisa vastamisi inimene ja loodus. Probleemiks on majandus(huvid)espootlik võim kõigi teiste ühiskonna allsüsteemide ja looduskeskkonna üle. Ometi on ju majandustegevuse ainsaks õigustuseks inimese (arengu)vajaduste teenimine, mis võib muuhulgas eeldada ka loodusressursside (säästlikku) kasutamist ja inimese käsitlemist majandusprotsesside osana (tööjõuna). Arengu jätkusuutlikkuse tagamisel on vaja seniselt majanduskeskselt arengustrateegialt üle minna inimkesksele (vt. Annist jt 2000: 54), allutades majandustegevuse inimarengu (hõlmab nii üksikindiviidi kui ka ühiskondlike suhete arengu) jätkusuutlikkuse tagamise vajadustele.

Majandushuvide domineerimist arengukäsitlustes demonstreerib kõige paremini asjaolu, et ÜRO tellitud, 1987. aastal avaldatud Keskkonna ja

⁴ Richardson käsitleb jätkusuutliku arengu probleeme antropotsentristliku ja biotsentristliku lähenemisviisi kõrvutamise teel (The politics of sustainable ... 1997: 44–48).

Arengu Maailmakomisjoni (nn Brundtlandi komisjoni) raportis “Meie ühine tulevik” (The World Commission ... 1987) tähistab esmakordselt mõistena laiemasse kasutusse toodud jätkusuutlik areng⁵ Taylori (2002: 2) arvamuse kohaselt kitsalt inimkonna majandusliku rikkuse suurendamisele suunatud arenguteed. Loomulikult võiks määratluse kohaselt põhimõtteliselt vaatluse all olla ka sotsiaalne, kultuuriline, poliitiline ja psühholoogiline rikkus, aga arengu taseme ja dünaamika mõõtmise huvi nihutab paratamatult esiplaanile materiaalsed väärtused, mis alluvad kvantifitseerimisele paremini.

Näiteks Maailmapanga väljatöötatud riikide arengu jätkusuutlikkuse hindamise metoodika (vt Nömmann jt 2002) ongi otseselt ja täielikult majanduskeskne, kus eesmärgiks on seatud kapitali hulga kasvatamine ning looduse kõrval hinnatakse ka inimese väärtust ainult majandusprotsesside sisendina (loodus- ja inimkapitalina). (Sustainable Development 2002: 2). Seetõttu klassifitseeritakse (vt. Moffatt jt 2001: 75) majandusliku, sotsiaalse ja loodusliku kapitali mahu suurendamise kontseptsiooni üheselt majandusliku jätkusuutlikkuse käsitluste alla nagu ka majanduse tulemusnäitajatel (näiteks inimeste keskmisel tarbimistasemel) põhinevad käsitlused.

Arengukäsitlustes jätkuvalt domineeriv majanduskesksus püüab oma olemust varjata uue terminoloogiaga. Seetõttu võib mõista hinnangut, mille kohaselt on jätkusuutliku maailmakäsitluse näol tegemist viimaste kümnendite ühe salakavalaima ja manipuleeritavaima ideoloogiaga (Pravdic 2002: 95).

Arenguprotsessis probleemseks kujunenud suhete (majandus–loodus; ühiskond–loodus; majandus–ühiskond) täpne määratlemine on tähtis väärarengute olemuse mõistmiseks ja adekvaatsete lahenduste kavandamiseks. Kahtlemata tekitab arengu jätkusuutlikkuse majanduskeskse käsitluse ületähtsustamine probleeme. Aga realselt rakendatavaid lahendusi ei paku ka mistahes muud valdkonda ühekülgset ületähtsustavad käsitlused. Näiteks nn. ökotsentristlikud ettepanekud arengu jätkusuutlikkuse tagamiseks (vt. Pelstring 1997a: 2; Pelstring 1999: 2) – industrialiseerimise piiramine, majanduse ja rahvastiku võrdne kasvutempo (*steady-state economy*), loodusressursside säilitamine, kontroll

⁵ Jätkusuutlik on arengutee, mis rahuldab praeguse põlvkonna vajadused ja püüdlused, seadmata ohtu tulevaste põlvkondade samasuguseid huve.

inimeste arvukuse üle jms – ei ole praktikas realiseeritavad erinevate subjektide huvide objektiivse ja ületamatu vastuolu tõttu.

Arengu jätkusuutlikkuse ökotsentristliku käsitluse põhivastuolu tuleneb maailma eri piirkondade, riikide ja nende osade arengutasemete ebavõrdsusest. Käesoleva töö autor toetab seisukohta, mille kohaselt ei saa majanduskasvu ja loodusressursside kasutamise eristamist mõista ühte moodi kõige vaesemate rahvaste (elektrikulu ühe elaniku kohta 80 kWh aastas) ja kõige rikkamate rahvaste (elektrikulu inimese kohta 8000 kWh aastas) arenguprobleeme käsitledes. (vt. Sustainable Development ... 2001: 10–11). Igal inimesel on (teistega võrdsel määral) täielik õigus tervislikule ja täisväärtuslikule elule (Wiman 2000: 30–32). Raske on tulevaste põlvkondade vajaduste rahuldamise nimel nõuda majanduskasvu piiramist sellelt osalt praegusest põlvkonnast, kelle tänased vajadused on rahuldamata (Soubotina 2004: 32). Ka rikkamates riikides on rahuldamata paljude inimeste põhivajadused toidu, vee, riietuse ja eluaseme osas, rääkimata samuti tähtsatest kõrgema tasandi vajadustest töökohta, üksteisest hoolivuse, hariduse ja tervise osas (Moffatt jt 2002: 2). Piirangutest saaks rääkida ainult kõrgemal tarbimise tasemel subjektide osas, sest pole ju mingit õigust ja võimalust keelata mahajäänuil eesminejate taseme poole püüdlemist. Radikaalne ökotsentrism tähendaks:

- tarbimise piiramist kõrge heaolu tasemega riikides (regioonides), kuigi madalama tarbimistasemega riigid (regioonid) samale tasemele jõuavad;
- sissetulekute ja tarbimise piiramist jõukamal osal ühiskonnast, et vaesema ühiskonnaosa tarbimine jõuaks nendega võrreldavale tasemele;
- võimalust nõuda industrialiseerimise piiramist riikidelt, kus tööstustoodangu väljalase inimese kohta on kõrgemal tasemel, lubades uusi investeeringuid ja töökohti luua seni väheindustrialiseeritud piirkondades;
- loodusressursside kasutamise piirangute kehtestamist riikidele, kus nende kasutamise tase inimese kohta on keskmisest kõrgemal tasemel, aktsepteerides kasutamise kasvu madalama arengutasemega riikides;

- kohustuslike piirangute kehtestamist mingi maavara ammutamisel riigile, kus seda rikkalikult leidub, et ressursi jätkuks globaalselt ja pikaks ajaks.

Ülaltoodud radikaalsed ökotsentristlikud eesmärgid ei ole vastuvõetamatud mitte ainult majanduslikult, vaid ka sotsiaalselt, poliitiliselt ja psühholoogiliselt. Sellised ideed osutuvad lähemal vaatlusel reaalse jõuta ja teostusmehhanismita emotsionaalseteks loosungiteks, kuna nn globaalsete huvide läbisurumiseks puudub piisava jõuga subjekt. Liikumine ökoloogiliste piirangute suunas on võimalik sedavõrd, kuivõrd kõrgema arengutasemega riigid neis omavahel kokku lepivad ja piirangute järgimisest tuleneva majandusliku kaotuse madalama arengutasemega riikidele kompenseerivad.

Huvitav on Tafel-Terki katse arendada inimkeskne jätkusuutlikkuse kontseptsioon edasi nn tasakaalukeskseks (Tafel, Terk 2003: 152–153). Oja (1999: 9–10) käsitlusele toetudes lisatakse jätkusuutlikkuse inimkesksele kontseptsioonile eetiline mõõde – inimene peab oma tegevuses eetiliselt suhtuma kõigisse ja kõigesse, mis planeedil Maa (aga miks mitte kogu Universumis?) eksisteerib. Eetilist püütakse jätkusuutliku arengu käsitlustes algusest peale esitleda neljanda dimensioonina majandusliku, sotsiaalse ja ökoloogilise kõrval –keskkonna jätkusuutlikkuse maailmakongressil Rio de Janeiros toodi välja 27 järgimistvajavat eetikaprintsiipi (Moffatt *jt* 2001: 3–6). Eetiline oleks ettevaatlik ja ettenägelik, kaas- ja vastutustundlik, säästlik, võrdne ja õiglane suhtumine. Inimeste uus eetilisem suhtumine ümbritsevasse vastanduks siis vanale vähemeetilisele.

Eetikamõõtme lisamisel on tulemuseks aga seesama inimkeskne arengukäsitlus, mille vastu näiliselt välja astutakse. Inimvälist eetikat ei eksisteeri, eetika on ühiskondlik nähtus. Eetika tekkis ja muutub koos ühiskonnaga ning on seetõttu alati olnud inimkeskse lähenemisviisi üks printsiip, kuigi ajas erineva olemuse ja ulatusega. Mingisse nähtusse suhtumise printsiibina kuulub eetika arengu jätkusuutlikkuse käsitluse metodoloogiaga (kuidas tasakaalustatakse?), mitte jätkusuutlikkuse määratlemisega (mida tasakaalustatakse?) seotud aspektide hulka.

Idealistlikest soovidest vabanemiseks tuleb tunnistada, et inimeste lähenemine arenguprobleemidele on paratamatult inimkeskne. Jättes eraldi seisva probleemina kõrvale erinevate inimkoosluste omavahelised vastu-

olud, peab inimkond oma arenguprobleemidele parima lahenduse leidmisel arvestama paljude valdkondadega (vt. Tafel 2003: 154): indiviid, sotsiaalsüsteem, kultuurikeskkond, ühiskondlikud institutsioonid, poliitiliste suhete süsteem, majandus, loodusressursid ja looduslik elukeskkond. Seades mitmetimõistetava jätkusuutlikkuse mõiste varjus inimese asemel arengukäsitluse keskpunkti mingi üksiku valdkonna, võib küll juhtida tähelepanu selle valdkonna alahindamisele või vääritimõistmisele senistes arengukäsitlustes, aga selline fragmentaarsus ei saa olla aluseks senisest täiuslikumale arengukontseptsioonile. Seetõttu oleks vale väita, et arengu jätkusuutlikkuse probleemi tõstatamisega avastati inimtegevuses mingid täiesti uued väärarengud või nende ärahoidmise teed. Jätkusuutlikkuse kontseptsiooni on vale vastandada varasematele arengukäsitlustele – varem ebapiisavalt arvestatud probleeme hõlmates kujutab see endast pigem nende mõningast edasiarendust.

Seniste arengukäsitluste majanduskesksust kritiseerides tuleb rõhutada, et jätkusuutlik areng ei vastandu majanduskasvule, vaid majanduskasvu saavutamise loodust, inimest ja/või ühiskonda kahjustavatele viisidele. Euroopa Nõukogu 2001. aasta Göteborgi istungil esitatud jätkusuutliku arengu strateegias märgitakse, et jätkusuutliku arengu selged ja stabiilsed sihid esindavad märkimisväärseid uusi võimalusi majandusele. See on potentsiaal, mis tehnoloogiliste innovatsioonide ja investeeringute uut lainet käivitades loob majanduskasvu ja töökohti. Euroopa Nõukogu kutsub tööstust üles osalema uute loodussõbralike tehnoloogiate laialdasel arendamises ja kasutamises transpordi ja energia vallas. Euroopa Nõukogu rõhutab, et ökoloogilise jätkusuutlikkuse tagamise seisukohalt on oluline eristada majanduskasvu ning täiendavat ressursikasutust. (A European Union strategy ... 2002: 9)

Teoreetikud, kes on ökoloogiliste probleemide teravnemise pinnalt tekkinud jätkusuutlikkuse kontseptsiooni teistele elualadele laiendanud, on pahatihti korranud “roheline” algkontseptsiooni väljatöötajate viga, vastandades ühe ühiskonnaelu allsüsteemi teisele. Ühekülgsel lähenemisel püüab iga valdkonna esindaja näidata, et teised valdkonnad tema poolt esindatavat diskrimineerivad ja selle arengut pidurdavad. Turutõrgete esinemisel (paljudel avalikel hüvedel pole turuhinda) nõuavad kannatajad riigi sekkumist ja riigi sekkumise korral oma valdkonnale eeliseisundi loomist. Ajaloolised kogemused tõestavad aga, et mingit ühte valdkonda esile tõstev ühiskonna arengustrateegia ei kujune edukaks. Arenguprotsessides ei pörku ju mitte erinevad valdkonnad – loodus, ma-

jandus, kultuur vms, vaid nende esindajate huvid. Kuna kõik valdkonnad on ühiskonna arengu seisukohalt tähtsad, siis on arenguedu võimalik saavutada ainult nende esindajate huvisid tasakaalustades, eesmärgiga saavutada ühiskonna sisemine tugevnemine ja elukeskkonna paranemine. Jätksuutlikule arengukäsitlusele ei teki originaalset sisu mitte inimkesksuse (laiemalt subjektikesksuse) eitusest, vaid järjekindlast rakendamisest.

Jätksuutlikkuse mõiste populaarsus ühiskonnas mõjukate inimeste hulgas tuleneb üha ulatuslikumast arusaamisest, et iga subjekt peab lähenema oma tuleviku kujundamisele igakülselt ja süsteemselt. Selleks tuleb leida lahendused institutsionaalsetele ja metodoloogilistele probleemidele.

Jätksuutlikkuse kontseptsiooni põhiprobleem seisneb selles, et inimekonna huve ja vajadusi mingi valdkonna (sh ka looduskeskkonna) suhtes käsitletakse abstraktselt ühetaolistena nii geograafilises, demograafilises kui ka sotsiaalses lõikes. Eespool tsiteeritud Brundtlandi komisjoni algmääratluseski eeldatakse põlvkonna kui ühiseid huve esindava subjekti olemasolu. Paraku on inimeste ja nende koosluste huvid erinevad ning sageli vastandlikud. Institutsionaalsest aspektist tähendab jätksuutlikkus ühiskonna sellist ülesehitust, et kõigi subjektigruppide huvid oleksid arengu kavandamisel ja otsuste teostamisel adekvaatselt esindatud. Iga subjekti huvide esindamiseks peab olemas olema institutsioon, mis neid ühelt poolt enda omaks peab ja neid komplekselt tunnetada oskab, teisalt aga arenguprotsessides teiste subjektide huvidega võrdse mõjukusega läbi suruda suudab. Selles suunas kasvab arengu jätksuutlikkuse kontseptsioon kokku institutsiooniteooriaga, mille probleeme käesolevas monograafias ei käsitleta.

1.3. Arengu jätksuutlikkust tagav otsustusprotsess

Arengu jätksuutlikkuse kontseptsioon taandub dimensiooni-aspektist vaadelduna vajadusele analüüsida, kavandada ja hinnata arengut **igakülselt**, käsitledes võrdväärselt tähtsana (tasakaalustatult) ühiskonnaelu kõiki valdkondi: demograafilist, kultuurilist, psühholoogilist, sotsiaalset, poliitilist, majanduslikku ja looduslikku. Terviklik käsitlus nõuab, et erinevaid valdkondi vaadeldaks vastastikusel toimes, st **süsteemselt**. Autor toetab sellest aspektist Spangenbergi (2001: 185) käsitlust, mille kohaselt kujutab jätksuutlik areng endast äärmiselt kompleksse süsteemi

funktsioneerimise optimeerimise protsessi. Arengukäsitluse kompleksuse (igakülgse ja süsteemsuse) nõue oli aga kasutusel aastakümneid enne jätkusuutlikkuse kontseptsiooni teket. Juhtides tähelepanu selle nõude täitmatajätmisele senistes arengukäsitlustes, ei suudetud tegelikult välja töötada uut arengukontseptsiooni, vaid jõuti üksikvaldkondade ületähtsustamise kaudu tagasi ammutuntud põhimõtete järgimise vajaduse juurde maailma kui terviku ja selle osade arengukäsitlustes.

Metodoloogilisest aspektist tuleb luua otsuste ettevalmistamise, vastuvõtmise ja täideviimise skeem, milles igakülgset ja süsteemset arvestatakse arengu jätkusuutlikkuse tagamise vajadust. Jätkusuutlikkuse kontseptsiooni seosele otsustusprotsessiga viitavad mitmed autorid. Arengu jätkusuutlikkust käsitlev info tuleb ette valmistada kasutamiseks poliitilises otsustusprotsessis (Sustainability Indicators 1997: 6–7). Jätkusuutlikkuse modelleerimine peab toetama otsustusprotsessi (Moffatt jt 2001: 196–198). Näiteks on Moldan välja pakkunud jätkusuutlikkust tagava poliitilise otsustustsükli skeemi (Sustainability Indicators 1997: 59–62).

Otsustusprotsessi kolmele dimensioonile – organisatsioonilisele (institutsionaalsele), informatsioonilisele ja analüütilisele – pööratakse seejuures tähelepanu erinevalt. Organisatsioonilisest ehk institutsionaalsest aspektist on lähtepunktiks roheline mõtteviisi esindajate ideaal „jätkusuutlikkus demokratiseerimise kaudu“ (Bell 2004: 94–95). Selles vaimus võttis ÜRO Euroopa Majanduskomisjon 1998. aastal vastu nn Aarhuse konventsiooni⁶. Demokraatia peab selle konventsiooni kohaselt tagama kõigi isikute juurdepääsuõiguse keskkonnaalasele informatsioonile ja otsustusprotsessile ning kohtu poole pöördumise võimaluse selle õiguse jaluleseadmiseks. Jätkusuutlikkuse kontseptsiooni keskkonnalt kogu ühiskonnale laiendades tuleks tagada inimeste juurdepääs informatsioonile ja otsustusprotsessile kõigis ühiskondlikes küsimustes – ka kultuurilistes, sotsiaalsetes, regionaalsetes ja majanduslikes. Selleks tuleb ühiskonna juhtimise institutsioonid ümber kujundada ning järkjärgult (vastavalt ühiskonnagruppide esindus- ja koostöövõime kasvule) üle minna senini valitsevalt esindusdemokraatialt osalusdemokraatiale.

⁶ The United Nations Economic Commission for Europe (UNECE) Convention on Access to Information, Public Participation in Decision Making and Access to Justice in Environmental Matters was signed at the Fourth “Environment for Europe” Ministerial Conference in Aarhus, Denmark on 25. June 1998.

Informatsioonilisest aspektist tegeldakse arengu jätkusuutlikkust kajastavate näitajate süsteemi väljatöötamisega ja selleks vajaliku alginfo kogumise ning töötlemise metodoloogilise baasi loomisega (Sustainability Indicators 1997; Indicators of Sustainable ... 2001). Arengu jätkusuutlikkuse hindamiseks ja prognoosimiseks püütakse huvitatud riikides rahvuslikke institutsioone kaasates kooskõlastada vajalike algandmete kogumise ja säilitamise, algandmete üldistavateks indikaatoriteks teisendamise ja huvitatud institutsioonidele edastamise protseduurid.

Senini on jätkusuutlikkuse aspektist suhteliselt vähe tähelepanu pälvinud otsuste ettevalmistamise analüütiline aspekt. Ometi saavad ka demokraatlikud institutsioonid neile edastatava adekvaatse info alusel langetada arengu jätkusuutlikkust tagavaid otsuseid ainult tingimusel, et suudetakse luua seda eesmärki taotleval analüüsi süsteem. Demokraatia tugevdamise ja infohulga suurenemise taustal tuleb just analüüsisüsteemi nõrkust näha ühe tegurina, mis jätkusuutlikkuse käsitlusi ummikteele viib (peamine on siiski objektiivne vastuolo erinevate subjektide huvides). Arengu jätkusuutlikkust kindlustavate tasakaalustatud otsustuste vastuvõtmiseks tuleb juhtimisülesannete lahendamisel täita kindlad nõudmised, millest tähtsamad on järgmised:

- terviklikkus – käsitleda ühtse kompleksse tervikuna kõiki juhitava protsessi elemente ja seoseid, et tekiks võimalus arvestada ja ette näha tulevikuarengute kõiki aspekte (muutusi, mõjusid);
- tasakaalustatus – käsitleda võrdväärselt tähtsana inimelu kõigi allsüsteemide (demograafiline, sotsiaalne, majanduslik, kultuuriline, poliitiline, psühholoogiline, ökoloogiline) arenguvajadusi, et tagada inimeste vajaduste rahuldamisel kõigi allsüsteemide võrdväärne kvaliteet ja kättesaadavus;
- perspektiivsus – näha tegevuse kavandamisel pika aja peale ette selle tegevuse otsesed ja kaudsed mõjud inimeste elu erinevatele allsüsteemidele ning neis toimuvad muutused, et vältida pika- ja lühiajaliste arengueesmärkide konflikti;
- vastutus – kanda otsustava ja/või tegutseva subjekti arvele (internaliseerida) kõik tema põhjustatud positiivsed ja negatiivsed tulemused, et iga subjekt püüaks maksimeerida oma tegevuse positiivseid ja minimeerida negatiivseid tulemusi, sõltumata nende tekkimise kohast ja ajast;

- eetilised – arvestada ja kaitsta arengu kavandamisel ja tegutsemisel võrdselt kõigi protsessist puudutatud subjektide (üksikisikute, ühiskondlike gruppide ja -kihtide, regioonide rahvastiku, erinevate põlvkondade) huve, et tagada kõigi subjektide õiglane (nende huvie tasakaalustav), kaas- ja vastutustundlik kohtlemine; suhtlemisel elukeskkonnaga (loodus, kultuur, sotsiaalsfäär, majandus) tasakaalustatakse sealt saamise õigus ühiskondliku tunnetuse kohaselt õiglase tagasiandmise kohustusega;
- säästlikkus – kasutada parimal viisil nappe looduslikke ja ühiskondlikke ressursse;
- optimaalsus – valida parim võimalik arenguvariant, arvestades tasakaalustatult kõigi ülaltoodud tingimustega.

Jätkusuutlikkuse käsitlustes ühiskonnaelu erinevatele allsüsteemidele esitatavad tingimused (standardid, normid, piirväärtused) annavad informatsiooni konkreetsete juhtimisülesannete struktureerimiseks. Need tingimused määratlevad optimeerimisülesannete piirangud, millega tuleb arvestada igal ühiskondlikul subjektil, kes otsib heaolu maksimeerivat arenguvarianti. Jätkusuutlikkuse aspektist on optimaalse arengustrateegia väljatöötamisel mõttekas lähtuda otsustusteooria raames esitatud metodoloogilistest alustest, mis püüavad otsustusülesannete lahendamisel tasakaalustada järgmisi aspekte⁷:

- lokaalsete optimumide kooskõlastamine globaalse optimumiga – nõuab tegevuse tulemuste ümberjaotamist subjektide vahel selliselt, et ühele konkreetsele subjektile (lokaalselt) kasuliku tegevusvariandi asemel valitakse ühiskonnale tervikuna (globaalselt) kasulik alternatiiv;
- lühiajaliste tegevuste allutamine pikaajalises perspektiivis parima tulemuse saavutamisele – nõuab ühelt poolt tegevuse pikaajaliste tulemuste hindamise oskust ja teisalt mehhanismide rakendamist, mis väldib kohese kasu ülehindamise perspektiivse kasu arvel;
- juhitavate tegurite (alternatiivide ruumi) ja mittejuhitavate tingimuste (väliskeskonna seisundite) piiritlemine – nõuab subjektide

⁷ Neid küsimusi on autor käsitlenud oma otsustusteoreetilistes uurimustes: vt. Рейльян 1989: 206; Reiljan, Kasemets 2001: 348.

võimaluste ja vastutuse kindlakstegemist tegevuse tulemuste kujundamisel;

- objektiivsete kriteeriumite ja subjektiivsete hinnangute arvestamine – nõuab subjektide kasulikkuse hindamise funktsioonide ja nende riskikalduvuse hindamise oskust;
- mitme optimaalsuskriteeriumiga ülesannete lahendamine – nõuab kvalitatiivselt erinevate kasulikkuse hinnangute kvantitatiivse ühismõõtsustamise probleemi lahendamist.

Omaette probleemiks on määratleda näitajad, mille abil arengu jätkusuutlikkust iseloomustada ja analüüsida. Probleemiks ei ole mitte niivõrd jätkusuutlikkuse monitooringuks ja hindamiseks vajalike näitajate puudus, kui võrd just nende paljususest valiku tegemine ja vastastikuste seoste arvestamine. Rahvusvaheliselt suureks väljakutseks on kõigi riikide jaoks ühtses näitajate kogumis kokkuleppele jõudmine. (Sustainability Indicators 1997, 7). Selline kokkulepe on hädavajalik selleks, et tagada arengu jätkusuutlikkuse hinnangute rahvusvaheline võrreldavus.

Ühiskonna sotsiaalset, majanduslikku, ökoloogilist, kultuurilist, poliitilist ja psühholoogilist seisundit (arengutaset) iseloomustatakse väga paljude massi- ja mahunäitajate abil. Teisalt võib mingi nähtuse jätkusuutlikkuse iseloomustajana kasutada selle nähtuse sisestruktuuri tugevust (elujõulisust, ratsionaalsust, säästlikkust, aktsepteeritust, positiivsete sündmuste tõenäosust) väljendavaid suhte- ja struktuurinäitajaid. Nähtuse sisestruktuuri tugevnemine annab tunnistust selle arengu jätkusuutlikkusest sageli isegi tingimustes, kus nähtuse mahu- või massinäitajate väärtused on vähenemas. Positiivne ellusuhtumine, ühtekuuluvustunne ja aktiivsus hoiavad ka väheneva rahvaarvuga kogukonna jätkusuutlikuna. Vastupidine olukord toob aga välja nähtuse arengu jätkusuutlikkust nõrgestavad momendid (nähtuse mahu või massi kasvuga kaasneb sisestruktuuri nõrgenemine). Näiteks on koostöömeeleta kogukondade liitmine toonud vastuolude ja konfliktide teravnemise tõttu kaasa jätkusuutlikkuse vähenemise.

Nähtuse massi (mahtu) ja sisestruktuuri nõrkust-tugevust kajastavate näitajate suur hulk iseloomustab arengu jätkusuutlikkuse paljutahulisust. Jätkusuutlikkuse analüüs tähendab nähtuse objektiivset olekut ja arengut iseloomustavate näitajate töötlust ülaltoodud igakülgse süsteemse lähenemisviisi printsiipide kohaselt. Statistiliste andmete kogumise-töötle-

misega seotud probleemid iseloomustavad arengu jätkusuutlikkuse analüüsi komplitseeritust.

1.4. Jätkusuutlikkus konkurentsi tingimustes

Avatuse kiire suurenemine (globaliseerumine) tõstatab paljude nähtuste puhul seoses konkurentsi tugevnemisega arengu jätkusuutlikkuse probleemi. Seetõttu tuleb koosluste arengu jätkusuutlikkuse tagamisel eriti rõhutada konkurentsi arvestamise vajadust. Küsimus ei ole selles, kas mingi kooslus võiks mingis isoleeritud nišis või neutraalsetes välistingimustes edasi eksisteerida, vaid hinnata tuleb koosluse võimet püsima jääda eksistentsitingimuste pärast toimivas vabas konkurentsis.

Konkurentsi (kui huvide vastandumise) seisukohalt määratledes väljendab jätkusuutlikkus vaatlusaluse koosluse positsiooni teiste koosluste suhtes, kusjuures lähtutakse arengutulemusest, mis omakorda on tingitud mingist paremusest või halvemusest määravast omadusest või väliskeskkonna mõjust. Koosluse jätkusuutlikkuse hindamise aspektist on otstarbekas välja tuua kitsam ja laiem konkurentsivõime käsitlus:

- kitsama käsitluse kohaselt vaadeldakse konkurentsivõimet koosluste huvide vahetu kokkupõrke tingimustes – ühe koosluse eesmärkide saavutamise ei võimaldaks konkureerival subjektil oma sihtideni jõuda; sellest tulenevalt vähendab ühe koosluse jätkusuutlikkuse suurenemine teise koosluse jätkusuutlikkust;
- laiem käsitlus haarab vaatlusaluste koosluste vahel ka kaudse ja potentsiaalse (võimaliku) konkurentsi, s.t. võrreldavate subjektide huvide otsese vastuoluta valdkondades, millest ei tulene vahetut vastastikust mõju konkurendi jätkusuutlikkusele.

Laiemal lähenemisel koosluste jätkusuutlikkusele samastub konkurentsivõime analüüs võrdlevanalüüsiga selle mõiste kõige üldisemas tähenduses. Laia käsitlusviisi positiivseks jooneks oleks tähelepanu juhtimine võrdluse tähtsusele koosluste omaduste ja väliskeskkonna hindamisel – koosluse mingile omadusele või väliskeskkonna seisundile saab anda sissuka väärtushinnangu eelkõige võrdluses analoogiliste koosluste omadustega ja väliskeskkonna parameetritega. Samas ähmastaks liiga lai käsitlus lähenemist vaatlusaluse koosluse jätkusuutliku arengu tagamiseks suunatud konkreetsete juhtimisülesannete püstitamisele ning analüütilisele lahendamisele.

Jätkusuutlikkuse analüüsi objekt kitsamas tähenduses tuleb konkurentsivõime aspektist määratleda koosluse huvide vastuoludena teiste koosluste huvidega ning nende vastuolude ületamise (lahendamise) teede otsingutena. Operatiivsel juhtimisel kontsentreerutakse koosluste vahetutele vastuoludele, mis ilmnevad eksistentsi kindlustavate sisendite ja keskkonningimuste kindlustamisel, ning oma huvide realiseerimisele operatiivsete abinõudega. Strateegiliste juhtimisülesannete lahendamisel hõlmatakse analüüsiga ka pikemas perioodis avalduvad huvide kaused ja potentsiaalsed (võimalikud) vastuolud ning nende ületamise strateegilised abinõud.

Jätkusuutlikkuse aspektist väljendub huvide vastandlikkus koosluste vahel üldiselt iga koosluse püüdluses olla teistest edukam eluruumi hõivamisel ja eksistentsi järjepidevuse tagamisel. Sellest tulenevalt tähistab jätkusuutlikkus koosluse võimet vastandlike huvide tingimustes teiste kooslustega kõrvuti eksisteerida. Sellisel (koos)eksisteerimisel võib välja tuua mitmeid astmeid, mida oleks otstarbekas koosluse jätkusuutlikkusele hinnangu andmisel eristada:

- koosluse eksistentsivõime –jätkusuutlikkuse madalaim aste, mis tähistab võimet passiivselt kohanduda konkurentsikeskkonnaga ja konkurentide tegevusega, ilma ennast (oluliselt) muutmata ja arendamata;
- koosluse arenguvõime – jätkusuutlikkuse keskaste, tähistab võimet aktiivselt reageerida konkurentsikeskkonna iseloomule ja selle muutustele, aga samuti konkurentide tegevusele, tõhustades tegevustja parandades enda omadusi ;
- koosluse edukus (paremus) – jätkusuutlikkuse kõrgeim aste, mis väljendub võimes oluliselt kujundada (mõjutada) konkurentsikeskkonda konkurentidest paremate omaduste, tõhusama tegevuse ja/või kiirema reageerimise teel.

Koosluse eksistentsivõime passiivse kohandumise teel on pidevalt arenevas keskkonnas võimalik ainult mingis kindlalt kaitstud nišis (sisuliselt konkurentsipuudumise, s.h. välistamise tingimustes) või pideva positsioonide loovutamise (taandumisega vähematraktiivsetele aladele, s.t. sisuliselt konkurentsist kõrvalehoidmisega). Selline positsioon on kooslusele ebakindel ning ähvardab pidevalt jätkusuutlikkuse kadumisega, kui kaitse kaob või taandumisvõimalused ammenduvad.

Arenguvõime tähendab, et kooslus teeb sihikindlaid pingutusi enda omaduste parandamiseks ja väliskeskonna kujundamiseks, eesmärgiga kindlustada (parandada) oma jätkusuutlikkust. Kuivõrd koosluse tegevuse tulemusena selle jätkusuutlikkus paraneb või halveneb, oleneb kesk-konda kujundavate objektiivsete tegurite mõjust ning teiste koosluste tegevusest. Üldjuhul peaks arengu saavutamiseks aktiivselt tegutsevate koosluste jätkusuutlikkus olema suurem passiivsele kohandumisele lootvate koosluste omast.

Edukus (paremus) tähistab vaadeldava valdkonna liidrite jätkusuutlikkust. Paremus tähendab ühelt poolt seda, et liider ohustab teiste koosluste positsioone, ähvardades neid olukorra halvenemise või konkurentsist väljasurumisega. Teisalt tähendab paremus aga liidri nihkumist konkurentide tähelepanu keskmesse. Arengule orienteeritud konkurendid rakendavad abinõusid, et liidri järel jõuda ja tema positsioon üle võtta. Paremus saavutamise nõuab innovatsiooni, samal ajal kui konkurentidel paremus kärpimiseks piisab jäljendamisest. Seega on mingil momendil fikseeritud paremus koosluse eksistentsi ohutuse lühiajaliseks tunnuseks. Jätkusuutlikkuse (pikaajalise eksistentsikindluse) tagamiseks on vaja konkurentidest arengus pidevalt üle olla, mis eeldab paremust konkurentsivõimet tõstvate innovatsioonide rakendamisel.

Konkurentsi aspektist seondub jätkusuutlikkuse hindamisega otseselt ka konkurentsi ulatuse määratlemine, mille alusel võib eristada järgmisi konkurentsitasandeid:

- lokaalne konkurents – koosluse konkurentide ring on piiratud lähimbrusega;
- regionaalne konkurents – koosluse konkurendid pärinevad peamiselt mingist piiratud regioonist;
- globaalne konkurents – koosluse konkurendid võivad pärineda kogu maailmast.

Konkurentsi ulatuse suurenemine toob üldiselt kaasa konkurentsi tihene-mise ja tugevnemise. Konkurentsi analüüsi haare peab vastama tegeliku-le konkurentsi ulatusele, et ühelt poolt oleks kõik koosluse arengut mõ-jutavad tegurid analüüsiga hõlmatud ja teisalt välditaks analüüsi laiali-valgumist koosluse jätkusuutlikkuse tagamise aspektist ebaolulistele piasiasjadele.

Jätkusuutmatu koosluse säilitamiseks vabas konkurentsivõttes tuleb leida otstarbekaim välise sekkumise viis ja optimaalne ulatus. Välise sekkumise süsteemi loomisel peaks eesmärgiks olema koosluse arengu viimine tasemele, mis võimaldaks sellel vabas konkurentsivõttes toime tulla.

Samalaadsete koosluste puhul tähendab konkurentsi arvestamine metodoloogiliselt võrdlevanalüüsi kasutamise vajadust. Mahu- ja tasemenäitajad võimaldavad omavahel võrrelda ruumiliselt eraldatud kooslusi (näiteks riike ja regioone) väljavõideldud koha ulatuse ja arengus saavutatud taseme alusel. Kõrgemal arengutasemel subjektid võivad muudel võrdsetel asjaoludel hinnata madalamal arengutasemel olijatest jätkusuutlikumaks. Järgmisena annavad jätkusuutlikkuse kohta informatsiooni arengutendentsid – mahu- ja tasemenäitajates toimunud kindla suunaga muutused. Positiivsed tendentsid näitaksid jätkusuutlikkuse tõusu või vähemalt tõusu võimalust, samal ajal kui negatiivse suunaga muutuste jada viitaks jätkusuutlikkuse langusele või languse võimalusele.

Samas tuleb kindlasti arvestada asjaoluga, et positiivsed muutused objektiivsete parameetrite väärtustes loovad üksnes keskkonna subjekti (koosluse) jätkusuutlikuks arenguks. Koosluse (näiteks ühiskonna kui sotsiaalse terviku) koostoimimise võime ei sõltu üksnes positiivsetest muutustest selle sisestruktuuri objektiivsete näitajate tasemes, vaid väga tähtsad on ka inimeste subjektiivsed hinnangud nähtustele ja nende muutumisele. Seega iseloomustavad jätkusuutlikkust subjektiivsest aspektist oma eksistentsitingimustega ja nendes toimunud muutustega rahulolevate inimeste osatähtsus, positiivse suhtumise ja tulevikuootustega inimeste osatähtsus ning mõjujõud ühiskonnas. Jätkusuutlikkuse suurendamisel ei ole probleemiks seega ainult positiivsete muutuste saavutamise koosluse sisestruktuuris ja suhetes väliskeskkonnaga, vaid ka muutuste saavutamise inimestes positiivset suhtumist esilekutsuvate meetoditega.

1.5. Jätkusuutmatuse vältimine

Ülaltoodud arengu jätkusuutlikkuse analüüsi metodoloogilised printsiibid ja näitajad peaksid universaalsetena tagama olukorra, kus optimaalne arengustrateegia kujuneb subjektide erinevate väärtushinnangute alusel tehtud vabade valikute koostoimes. Becker jt (1997: 10) esindavad seisukohta, et jätkusuutlikkus rõhutab ühiskondade arenguteede mitmekesisust, sõltuvalt nende erilisest kultuurilisest ja poliitilisest, aga ka

ökoloogilisest lähtekohast. Sellest tulenevalt ei ole otstarbekas defineerida jätkusuutlikkuse mõistet “positiivses” mõttes (Becker jt 1997: 21–22), kuna eksisteerib lugematu hulk positiivseid arengutegureid ja sotsiaalselt aktsepteeritavaid arenguvõimalusi, mida tuleks arengustrateegiatega kavandamisel käsitleda võrdväärsetena. Paljude jätkusuutlikkuse määratluste ja põhimõtete poliitilis-ideoloogiline suunitlus (püüe absoluteerida mingi subjekti väärtushinnanguid ja sundida need “universaalsena” peale kõigile subjektidele) on tekitanud umbusalduse jätkusuutlikkuse “positiivsete” käsitluste ja hinnangute suhtes.

Jätkusuutlikkuse “positiivses” määratlemises kardetavate ohtude ületamiseks soovitatakse kasutusele võtta vastandkontseptsioon – “mittejätkusuutlikkuse” hinnang ja jätkusuutmatusest pääsemise analüüs. Selle kohaselt tuleks esmalt välja selgitada, millised on vaatlusaluse koosluse mittejätkusuutlikud seisundid. Selliste seisundite leidmine aitab näha teid jätkusuutlike seisundite poole.

Näiteks Kiili (2000: 97) arvates iseloomustavad ühiskonna ökoloogilist mittejätkusuutlikkust klassikalise looduskaitse jätkamine traditsioonilisel viisil, keskkonna sulgemine tavalise inimese eest, keskkonda ja tehnoloogiat vastandav mõtteviis jms. Üldisemalt defineeritakse mittejätkusuutlikkust inimarengu mõttes vaesusena (ka laiemas tähenduses – deprivatsioonina) (McKinley 1997).

Mõistetav on “mittejätkusuutlikkuse” kontseptsiooni esindajate püüd kontsentreeruda vahetult ja konkreetselt ühiskonnaelu funktsioneerimise probleemidele ning nende lahenduste otsimisele. Jätkusuutlikkuse “positiivne” kontseptsioon taandub arenguprotsessi kui terviku kavandamisele, mitte otseselt väärearangutega võitlemisele. Sageli tähendab see probleemide paratamatuks tunnistamist ja nende tähelepanu alt väljajätmist – näiteks ressursside puudumisele viidates lükatakse nende lahendamine pidevalt edasi.

Mingi üksiku vastuolu või väärearangu olemasolu määratlemine ühiskonna mittejätkusuutlikkusena ei pruugi aga kujuneda otstarbekaks. Sellise määratluse kohaselt oleks ühiskond alati mittejätkusuutlikus seisundis, sest vastuolu- või probleemivaba ühiskonnaseisundit tegelikkuses ilmselt ei leidu. Kui positiivse määratluse korral otsitakse teid koosluse eksistentsiga tõestatud jätkusuutlikkuse suurendamiseks, siis tuleb negatiivse definitsiooni puhul otsida teid koosluses peituvatest vastuoludest tingitud mittejätkusuutlikkuse vähendamiseks, lähenemaks

ideaalsele vastuoludeta jätkusuutlikule seisundile. See tähendab, et ka mittejätkusuutlikkuse määramisel tekivad jätkusuutlikkuse "positiivse" määramisega analoogsed probleemid, mis on seotud jätkusuutmatusest pääsemise erinevate arenguteede võimalikkusega, aga samuti nende aktsepteeritavuse ja valikuvabadusega.

Käesoleval juhul käsitleb autor ühiskonna mittejätkusuutlikkust absoluutses tähenduses sellise erakorralise seisundina, mis tekib erakorraliste sündmuste (sõda, epideemia, looduskatastroof) mõjul ja nõuab vastavalt ka erimeetmete rakendamist ühiskonna tagasitoomiseks selle sisemiste omadustega määratud normaalsele arengurajale. Paljudes sõdadest ja katastroofidest nõrgestatud vaestes arengumaades võib selline olukord valitseda ja seal tuleb tõepoolest tegeleda ühiskonna päästmisega mittejätkusuutlikust olukorrast. Üldjuhul tähendab aga areng tunduvalt rohkemat kui mittejätkusuutlikkuse ületamine või vältimine. Seetõttu lähtutakse käesolevas töös jätkusuutlikkuse positiivsest määratlusest ja otsitakse teid jätkusuutlikkuse suurendamiseks.

Kokkuvõte

Käesoleva peatüki alguses esitati üldistatud abstraktne jätkusuutlikkuse määratlus, mis sobib kõigi subjektide või koosluste arengu iseloomustamiseks. Jätkusuutlikkus (jätkusuutlik areng) tähistab mingi subjekti või koosluse tuleviku seisukohalt positiivseid omadusi või keskkonnaseisundeid (nende muutusi), mis tagavad vaatlusaluse subjekti või koosluse pikaajalise püsijäämise (tugevnemise). Hinnang jätkusuutlikkusele tuleneb subjekti väärtushinnangutest ja on aluseks tema tegevusele oma olukorra parandamiseks. See määratlus võetakse aluseks järgnevas konkreetsetest (kirjanduses esitatud) jätkusuutlikkuse definitsioonidest lähtuvas jätkusuutlikkuse olemuse analüüsis.

Peatüki teine alapunkt analüüsis jätkusuutlikkuse ühekülgselt käsitlusest tulenevaid vastuolusid. Senised jätkusuutlikkuse käsitlused väljendavad eelkõige nende esindajate muret looduskeskkonnas või ühiskonnas toimuvate (väär)arengute pärast ning abstraktset soovi negatiivsed ilmingud kõrvaldada. Seejuures ei arvestata aga asjaoluga, et erinevad subjektid näevad nii probleeme kui ka võimalikke lahendusi oma huvidest lähtuvalt erinevatena. Radikaalsed jätkusuutlikkuse käsitlused juhivad idealistlikke ja emotsionaalseid hinnanguid kasutades ning ühiskondlike huvigruppide jõuvahekordi mitteamestavaid arenguteid

välja pakkudes tähelepanu kõrvale jätkusuutlikkuse probleemi tegelikult allikalt – majandusringkondade huvide prevaleerimiselt kõigis ühiskondlikes otsustes. Jätkusuutlikkuse probleemide lahendamiseks tuleb majanduskeskselt arengukäsitluselt üle minna inimeste elukvaliteedi parandamisele suunatud arengukäsitlusele.

Kolmas alapunkt näitas, et jätkusuutlikkuse tagamine on käsitletav spetsiifiliste omaduste ja piirangutega otsustusprotsessina, mis peab tagama ühiskonna funktsioneerimise kõigi aspektide kompleksse arvestamise. Jätkusuutlikkust ei ole võimalik tagada ühe aspekti (üle)tähtsustamisega, arenguotsuste vastuvõtmisel tuleb tasakaalustatult arvestada kõigi aspektidega. Kuna jätkusuutlikkuse tagamisele suunatud ühiskondliku otsustusprotsessi organisatsioonilised (institutsionaalsed) ja informatsioonilised aspektid on leidnud kirjanduses piisavat käsitlemist, siis pööratakse käesolevalt peamine tähelepanu analüütilisele küljele.

Peatüki eelviimane alapunkt käsitles lühidalt konkurentsi arvestamise vajalikkust jätkusuutliku arengu kavandamisel. Konkurentsi tingitud kujunevad jätkusuutlikuks kooslused, mis teevad pidevalt jõupingutusi edu saavutamiseks konkureerivate koosluste ees kas enda omadusi parandades või väliskeskkonna tingimusi enda kasuks pöörates. Seejuures on arengu jätkusuutlikkuse tagamisel objektiivsete konkurentsitingimuste kõrval suur tähtsus ka inimeste subjektiivsel suhtumisel.

Peatüki lõpus peatuti lühidalt katsetel konstrueerida alternatiivne „mittejätkusuutlikkusest” pääsemise kontseptsioon, mis olevat vaba jätkusuutlikkuse kontseptsiooni poliitilis-ideoloogilistest moonutustest. Käesoleva töö autor sellesse jätkusuutlikkuse kujundamise sisulistest probleemidest möödamineku võimalusse ei usu. Huvidest lähtudes püütakse manipuleerida iga kontseptsiooni. Jõupingutused tuleb suunata jätkusuutlikkuse kontseptsiooni ideoloogiliste moonutuste ärahoidmisele.